

12. Військові кадри ЗСУ на рубежі століть (1991-2009): (історичний нарис створення системи кадрових органів ЗСУ). В. Жолукевський, А. Медвідь, В. Мазур, В. Колесник, О. Яцино; під заг. ред. В.А. Діброва. Київ. Едельвейс, 2009. С. 146.
13. Державна програма будівництва і розвитку ЗСУ на період до 2005 р. Військо України. 2000. Вип. № 11-12. С. 32-54.
14. Збройні Сили України: Державна програма будівництва і розвитку ЗСУ на 2006-2011 роки. Київ. 2006. 65 с.
15. Там само.
16. Миротворча діяльність. Біла книга 2009. ЗСУ. Київ, 2010. С. 56.
17. Миротворча діяльність. Біла книга 2010. ЗСУ. Київ, 2011. С. 60.
18. Там само. С. 64
19. Миротворча діяльність. Біла книга 2011. ЗСУ. Київ, 2012. С. 60.
20. Миротворча діяльність. Біла книга 2014. ЗСУ. Київ, 2015. С. 65.
21. Миротворча діяльність. Біла книга 2016. ЗСУ. Київ, 2017. С. 91.
22. Миротворча діяльність. Біла книга 2018. ЗСУ. Київ, 2019. С. 145.
23. Положення про організацію та проведення міжнародного співробітництва у МОУ та ЗСУ.[текст]: Наказ Міністра оборони України від 23.08. 2006 р. № 502 зі змінами.
24. Воєнна доктрина України: затв. Указом Президента України від 24.09.2015 № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text> (дата звернення 30.09.2020).
25. Стратегія національної безпеки України від 14 вересня 2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення 30.09.2020).
26. Концепція національної безпеки України 2018 р. з змінами у 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 30.09.2020).
27. *Levyk, B., Aleksandrova, O., Khrypko, S., & Iatsenko, G. (2020). Geo-policy and Geo-psychology as Cultural Determinants of Ukrainian Religion, Mentality, and National Security. Journal of History Culture and Art Research, 9(3), 217-225.*

УДК 17:37.01

Іщук А.А.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ФІЛОСОФСЬКА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ ГЕРОЇЧНОГО: РОЛЬ ОСВІТИ ТА МИСТЕЦТВА У ФОРМУВАННІ «ГЕРОЇЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ»

Стаття присвячена проблемі героїчного в історико-філософському розрізі. Осмислюється поняття героїчного та героїчної особистості, починаючи з античної епохи. Особлива увага приділяється особливостям формування героїчної особистості за умов тоталітарного державного устрою. Відзначається системний вплив такого устрою на всі форми культури та мистецтва задля формування потрібного образу героя. Акцентується значимість освіти у формуванні ідеології, в основі якої завжди лежить та чи інша концепція героя.

Метою статті є аналіз історично-філософського поняття героїчного та використання його в освітньо-культурному контексті.

Ключові слова: герой, героїчне, героїчна особистість, піднесене, цінності, ідеал.

Ищук А. Философская трансформация понятия героического: роль образования и искусства в формировании «героической личности». Статья посвящена проблеме героического в историко-философском разрезе. Осмысливается понятие героического и героической личности, начиная с античной эпохи. Особенное внимание уделяется особенностям формирования героической личности в условиях тоталитарного государственного устройства. Отмечается системное влияние такого устройства на все формы культуры и искусства ради формирования необходимого образа героя. Акцентируется значимость образования в формировании идеологии, в основе которой всегда лежит та или иная концепция героя.

Целью статьи является анализ историко-философского понятия героического и использование его в образовательно-культурном контексте.

Ключевые слова: герой, героическое, героическая личность, возвышенное, ценности, идеал.

Ishchuk A. Philosophical transformation of the concept of the heroic: the role of education and art in the formation of the “heroic personality”. The article is devoted to the problem of the heroic in the historical and philosophical context. The concept of the heroic and the heroic personality is analyzed from the ancient era. Special attention is paid to the special features of the heroic personality formation under conditions of a totalitarian state system. The author notes the systemic influence of this system on all forms of culture and art in order to form the image of the hero which is necessary for this particular state system. The article emphasizes the importance of education in the formation of ideology, which is always based on this or that concept of the hero.

The purpose of the article is to analyze the historical and philosophical concept of the heroic and its use in an educational and cultural context. It is claimed that the problem of exclusivity constantly accompanies the problem of heroism. This is always associated with the opposition of the heroic personality to the general mass of people, that is, the “crowd”. In the twentieth century, heroes fight for the right to distinguish their own “I” from this crowd, from the society.

Keywords: hero, the heroic, heroic personality, the sublime, values, ideal.

Актуальність проблеми. Поняття героя та героїзму є широкоживаними в політичному та соціальному контексті сьогодення. Засоби масової інформації використовують їх для привернення уваги, здійснення впливу на суспільне середовище, досягнення максимального ефекту від того чи іншого повідомлення. Отже, ці поняття та їх складові завжди є актуальними для дослідників різних сфер – істориків, філософів, мовознавців, політологів тощо.

Саме слово «герой» походить від грецького *heros*, що означає напівбог – смертна людина, народжена від бога, яка була наділена надзвичайними здібностями. Для кращого розуміння семантичного та культурного змісту поняття «героїчне» варто звернутися до системи класичних естетичних категорій і простежити трансформації його змісту в

некласичну епоху. **Метою** статті є аналіз історично-філософського поняття героїчного та використання його в освітньо-культурному контексті.

Ступінь дослідження проблеми. Проблемою особистості опікувалося багато зарубіжних та вітчизняних філософів, соціологів, літературознавців та інших науковців. Необхідно відзначити роботи, які зосереджені на аналізі проблемних питань, пов'язаних із особливостями сучасної соціокультурної ситуації, вирішенням проблеми «людина і суспільство», дослідженням природи понять герой та героїчне. Цікавими та ґрунтовними є судження, представлені у працях таких авторів, як Ю. Боров, Б. Єрасов, В. Мовчан, В. Муляр, І. Никитина, В. Пігулевський, С. Фінкелстайн, В. Халіпов, О. Чернокозов, А. Швейцер та інших.

Виклад основного матеріалу. Класична естетика ставить героїчне поруч із категорією піднесеного, що «характеризує внутрішню значимість предметів та явищ, непорівнянних за своїм ідеальним змістом з реальними формами їх вираження» [12, с. 94].

В античну епоху піднесене пов'язувалося з ораторським мистецтвом, з тією його силою, що «дає душі багатий поживок для роздумів ... і лишає по собі у пам'яті сильне й немеркнуче враження» [5, с. 214]. В трактаті «Про піднесене» (Псевдо-Лонгін) вказується, що «піднесене є наче певним відголосом душевної величі» [5, с. 215]. Подібне трактування цієї категорії зберігається до епохи Відродження. Піднесене в античному світі також завжди тісно пов'язувалося з поведінкою трагедійного героя, який виступав проти волі богів, проти року, розширюючи простір свободи для особистості.

І. Кант стверджував, що відчуття піднесеного є двоїстим: це, з одного боку, відчуття незадоволення від розуміння недосконалості й обмеженості людської природи, «від невідповідності уяви в естетичному визначенні величин з визначенням через розум», а з іншого боку, відчуття задоволення від усвідомлення людиною себе як духовної істоти, від розуміння своєї моральної переваги над всесильною природою, від пробудження ідей Розуму, від «згоди саме цього судження про невідповідність максимальної чуттєвої здатності з ідеями розуму, оскільки потяг до цих ідей все ж для нас закон» [7, с. 265].

Марксистська естетика піднесене тісно пов'язувала з героїзмом, з боротьбою за ідеали. М. Каган розуміє під піднесеним «такий предмет, таке явище, такий вчинок, в яких з виключною силою, з надзвичайною могутністю, з всепоглинаючою енергією виявляється людський ідеал» [6, с. 160]. Ю. Боров підкреслює, що піднесеним є «естетична властивість предметів, які мають позитивне значення для суспільства і таять у собі величезні, ще не освоєні потенційні сили» [2, с. 61]. Дослідник наголошує на позитивному могутньому впливові, який здійснює піднесене, виражене в предметах чи явищах, на окрему особистість, націю чи ціле людство.

Категорія піднесеного дуальна за своєю сутністю. Могутність впливу на людину стоїть поруч із подивом та захопленням, однак також і зі страхом та розгубленістю через розуміння людиною власної недосконалості та обмеженості свої можливостей. Форми вираження піднесеного у мистецтві вражають своєю монументальністю та величчю (наприклад, давньоєгипетська архітектура). Кожна епоха має своє бачення піднесеного: давньогрецькі храми, які уособлювали силу богів; середньовічна готика, що уособлювала

зв'язок людини з небом, прагнення піднятися до ідеалу; скульптури Відродження, наповненні життєвою силою та міццю людини тощо. Але піднесене в жодному разі не принижує або пригнічує людину, незважаючи на негативні емоції, які воно може викликати, на зв'язок з трагічним. Торкаючись піднесеного, «людина тим самим споріднюється із вічністю, знаходить своє істинне, земне безсмертя, яке спирається на діяння, на творчість» [2, с. 61].

М. Киященко, пов'язуючи піднесене із суспільним, уточнює, що «тільки той суспільний обов'язок, в якому втілюються передові ідеали суспільства і вищі цілі боротьби за прогресивний розвиток його, за щастя і свободу людини, стає основою справжнього героїзму» [8, с. 89]. Тільки такий суспільний обов'язок, на думку М. Киященко, здатен піднести людину і підштовхнути її до героїчних вчинків, до самопожертви в ім'я свого суспільства, адже героїчне є повною протилежністю індивідуалістичному. Для того щоб зважитися на героїчний вчинок, людина має усвідомлювати себе як члена колективу, відкинути усе особисте і зрозуміти переваги боротьби за загальне, за суспільне, «уміти всі свої духовні, моральнісні та фізичні сили віддати безкорисливій боротьбі за високі історичні цілі» [8, с. 90]. В радянській естетиці це вважалося найдосконалішою поведінкою особистості, найвищим ступенем розвитку людської поведінки та становлення особистості загалом. Героїчне мало ототожнюватися із духовним та моральнісним ідеалом, для укріплення розуміння того, що ті якості, які людина віднаходить у собі під час героїчного вчинку, і являють собою ідеал відповідальності, людяності та відданості колективу, суспільству, людству.

Саме з такими цінностями в сучасну епоху і пов'язувалось піднесене; «тепер вже в естетичній свідомості людства піднесене з'являється не як атрибут величезного зросту чи надзвичайної мускульної сили, а як естетична якість сили характеру, могутності духу, моральнісного “зростання”» [6, с. 165].

Дослідження О. Лосева доводять, що героїчне вперше втілило піднесене як розуміння всезагального і всезначимого, суспільно значимого. Міфологічний герой для людини є підкорювачем сил природи, борцем з таємничим і незрозумілим, його можливості безмежні, а отже він є незбагненим і недосяжним – піднесеним. Піднесеними вважалися і небесні сили, і незвичайні явища природи; людська фантазія за браком знань і досвіду наділяла героїчними рисами міфологічні, природні, тваринні об'єкти тощо, а згодом героїзувала і окремих особистостей, зокрема тих, хто мав владу.

Героїчні дії, на думку М. Кагана, набувають піднесеності, коли вони творяться заради суспільного блага, інтересів народу, держави і людства, коли людина жертвує собою або своїми інтересами чи особистим щастям і добробутом в ім'я вищих ідеалів. Саме тому «піднесене в людині і є героїчне» [6, с. 166].

Зв'язок героїчного і піднесеного є незаперечним. «Піднесене, як і прекрасне, виражається через героїчне, величне, величаве, шляхетне, суворе і т. п. і відрізняється від нього тільки кількісно», – вважає М. Крюковський [9, с. 225-226].

Дослідницею категорії героїчного В. Мовчан відзначається, що «герой усвідомлюється як особистість, в якій втілено діалектичну єдність всезагального (концентрація духовної, творчої могутності суспільства) та індивідуально-особистісного начала» [10, с. 19].

Завдяки героїчному началу людина здатна удосконалювати себе. Героїчне породжує в людині впевненість у власних силах, відчуття непереборності та нездоланності у боротьбі із природою, а також (і для сучасності це найважливіше) під час «сутичок» із суспільними протиріччями, у випробуваннях історичного характеру. Піднесена завдяки героїчному людина відчуває жагу до життя, до продуктивної діяльності, до активності, до творчості тощо, вона відчуває надзвичайний прилив енергії та сили (як духовної, так і фізичної). «Героїчне, як і піднесене, радує, захоплює людину, викликає у неї почуття гордості» [8, с. 93]. Це гордість за себе, за людину як таку, за свій народ, за людство в цілому.

І піднесене, і героїчне характеризуються «позитивною естетичною оцінкою». Героїчне не просто оцінює внутрішню красу людини та значимість її дій, але й спрямовує всі сили людини на досягнення ідеалу, вищої мети, істинних цінностей, на перетворення низького на високе, на боротьбу з негативним, апатичним, регресивним. Героїчне «наповнює людину оптимізмом і веде не до абстрактної (як піднесене), а до дійсної свободи, оскільки у свідомій героїчній дії людина усвідомлює необхідність боротьби, на яку вона йде, необхідність єдності своїх особистих інтересів з інтересами суспільними» [8, с. 93].

Підкреслюючи близькість та пов'язаність понять піднесеного й героїчного, М. Киященко, звертає увагу на те, що ці категорії не тотожні. Дійсно, і героїчне, і піднесене завжди стикаються із могутнім, великим, надзвичайним і значним, з тим, що викликає подив, захоплення і бажання наслідування.

Однак героїчне пов'язане не лише з подібними емоціями; перш за все, це – дії. Не лише бажання діяти, бо цього замало для героїчного вчинку, а система сходинок, якими має пройти людина, щоб її дія вважалася героїчною. Подвиг лише тоді є подвигом, коли він осмислений, глибоко усвідомлений, а не спонтанний та миттєвий, коли він є результатом «свідомого тривалого напруження всіх сил і здібностей людини, котра стає великою в героїчній дії» [8, с. 94].

Таким чином М. Киященко стверджує, що героїчна поведінка є сильнішою за теми переживаннями і почуттями, які вона викликає. «Будь-яке героїчне діяння є піднесеним, але піднесене не викликає всього багатства естетичних почуттів, які викликає героїчне. Героїчне є найвищим проявом піднесеного» [8, с. 94].

Протягом ХХ століття світова художня література зміщує акценти героїчного. Багато виникає думок про повну відсутність героя та героїчного у творах мистецтва цього періоду.

ХХ століття безумовно мало своїх героїв. Звичайно, на теренах тоталітарних держав, яких у минулому столітті вистачало у світі, це поняття завжди наповнювалося особливим, специфічним сенсом. Тоталітарний суспільний лад передбачає досить конкретного героя, який не виходить за межі окресленого подвигу. Контролюючи усі сфери життя суспільства, тоталітарні режими (фашизм, сталінізм тощо) приділяють мистецтву велику увагу, пристосовуючи його до своїх потреб. Сила мистецтва величезна, тому диктатори пильно стежили за тим, щоб в маси потрапляло тільки потрібне, «правильне», з їх точки зору, мистецтво, яке б прославляло ідеї пануючого ладу, «віддзеркалювало» вірні образи і пропагувало відповідних героїв.

Нація завжди пам'ятає героїчну добу свого народу (наприклад, козацтво стосовно української нації). Педагогіка героїчного в Україні – це козацька педагогіка. Радянська освітня політика ставила за мету мінімізацію козацької культури.

Генеральна конференція ЮНЕСКО на XX сесії прийняла загальне визначення освіти, яка розуміється «як процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання» [4, с. 241]. Освіта є певним чином отримання інформації про світ, його закони та визначні постаті історії. А в історичному сенсі саме героїчні особистості творять майбутнє.

Саме тому у фокусі державної уваги мають стояти проблеми освітньої політики, яка відповідає за патріотичне виховання, а отже і за висвітлення героїчного. Нemoжлива грамотна освітня політика без ідеології, в якій героїчне і постать героя займають провідну позицію. Тоталітарні держави вмiло користувались цим засобом для формування необхідних цінностей, навпаки – знецінення «непотрібних» якостей, для формування образу героя і образу антигероя або ворога. Герої, які були необхідні такій державі, впроваджувались засобами літератури, живопису, кінематографа, театру тощо. «Необхідний системі герой» ставав масовим, готовим взірцем для наслідування.

Мистецтво стає однією з найголовніших складових ідеології тоталітарного суспільства. Звичайно, мистецтво таким шляхом знецінюється і деградує. Самий «спектр мистецтва в цих умовах блякне і різко звучується, воно виконує перш за все функції інструменту певної ідеології, засобу репрезентації режиму і виховання мільйонних мас в дусі тих ідеалів і тієї міфології, котрі пов'язують та приводять у дію всі структури створеного тоталітарним режимом суспільно-політичного ладу» [11, с. 209]. Усі процеси, які відбуваються у такому суспільстві обов'язково зазнають згубного впливу системи. Мистецтво, якому необхідна вільна демократична атмосфера для нормального розвитку, стає деформованим, зашореним, затиснутим у стійкі рамки, адже існує офіційне мистецтво. Саме воно проголошується єдино прийнятним та позитивним зразком для наслідування.

В умовах пригнічення природних процесів розвитку суспільства шлях, яким розвиваються цінності, теж стає особливим та набуває специфічних рис. Потрібні тоталітарному режиму цінності та ідеали впроваджуються «згори»; влада жорстко слідкує за тими авторитетами, які формуються засобами мистецтва.

Мистецтво набуває таких форм, коли держава йде на певні кроки. І. Голомшток виокремлює цілі фази у створенні тоталітарного мистецтва. Спочатку держава оголошує всю сферу культури засобом боротьби за владу, а отже й ідеологічним знаряддям. При цьому всі художні форми мають бути підпорядковані державі і працювати на неї. Мистецтво підпадає під пильний державний контроль, а різноманіття засобів вираження суворо обмежується. Держава обирає одну-єдину лінію розвитку, яка завжди є найконсервативнішою. Усі решта тенденцій та проявів свободи у мистецтві та культурі переслідуються як реакційні та такі, що не відповідають державній ідеології, а отже є «ворожими класу, расі, народу, партії, державі, людству, соціальному чи художньому прогресу тощо» [3, с. 10].

Героїчна особистість завжди є у центрі уваги правителів тоталітарних режимів. Такі герої були потрібні для розповсюдження основної ідеї режиму, для наслідування людьми конкретного способу життя, поведінки, мислення.

Подібними образами повнилася радянська література. І герой, який більше нагадував штамп, поступово вихолощував розуміння героїчного як піднесеного. Тому і культура тоталітарних країн розвивалася трохи за іншим сценарієм, адже «збиваючи художні критерії, витравлюючи дух справжньої творчості, породжуючи в масових масштабах конформізм і двоєдумність, тоталітарні режими в кінцевому рахунку призводять не тільки до провінціалізму мистецтва своїх країн, але й до його своєрідного «випадіння з історії», відходу від магістралей еволюції світової художньої культури» [11, с. 244]. Героїчні образи насаджувались насильницькими засобами. Герої повинні були абсолютно відповідати встановленим стандартам і старанно виконувати ті дії, яких від них чекав офіційний устрій.

Герой, який прагне свободи і який сам є уособленням свободи, у тоталітарному суспільстві зникає і не має права на життя. Лише нормативні, шаблонні, політично коректні «герої» повинні «правильно» впливати на людину. Митці, відповідно, теж втрачають свободу творчості, таку необхідну для здорового функціонування мистецтва, або втрачають можливість творити. Методи у кожного з тоталітарного режимів різні, однак всі вони направлені на єдиний результат – підкорення або знищення. «Підкорені» одержують можливість випускати шаблонних героїв під постійним уважним керівництвом з боку чи-то партії, чи-то диктатора-правителя: «ті, хто в галузі політики чи світогляду є відповідальними за виховання людей, повинні прагнути скеровувати художні сили народу, навіть під небезпекою найжорсткішого втручання, в русло їх спільних світоглядних вимог і тенденцій» [3, с. 85].

Проблема героїзму у загальному розумінні хвилювала людство в усі часи, але особливу увагу їй, безумовно, надавали філософи та письменники. Перші намагались осмислити явище героїзму як таке і проаналізувати його складові; другі оспівували прояви героїзму у поетичних та прозаїчних творах, створювали художні образи героїчних особистостей.

Першим, хто науково розглянув явище героїзму, був італійський філософ XVIII століття Джамбаттіста Віко. Він стверджував, що героїзм притаманний лише одній з епох розвитку людства, яка передувала пануванню людини.

Цю концепцію розвинув далі Гегель, який так само вважав, що «вік героїв» скінчився задовго до усталення розвиненого державно-правового суспільства. Героїчним, за Гегелем, вважалось поєднання особистого й суспільного, індивідуального й всезагального в одному цілому.

Дослідження «героїчної особистості» доводять, що в історії цей образ досить щільно пов'язаний із образом бунтівника. Широко відомими є герої-бунтарі епохи Просвітництва та революційного романтизму, які боролися за національну свободу свого народу, за загальнолюдську єдність та рівність. Хоча відомі й протилежні приклади, як-от протиставлення героя «натовпу», що ми знаходимо в англійського філософа Томаса Карлайла. Він проголошував «культ героїв», котрі були наділені божественними характеристиками та виступали у якості творців історії людства, які, тим не менш, стояли вище загальної маси народу. Подібний образ героя було створено Фрідріхом Ніцше. Його концепція «надлюдини» надзвичайно сильно вплинула на розвиток філософської думки XX століття і знайшла відображення у багатьох напрямках мистецтва, серед яких головне місце займає, безумовно, художня література.

В кожній національній літературі є свої «герої-визволителі», які брали активну участь в тій чи іншій визвольній боротьбі. А під час панування радянської влади героїчним вважався скоріше колективний подвиг, ніж індивідуальний. Героїзмом часто вважають лише такий прояв, де «мука і терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу» (Іван Франко) [1, с. 89]. Фрідріх Ніцше ще чіткіше формулює таке поняття героїзму: «Героїзм – це волевиявлення до абсолютної самозагибелі» [1, с. 90].

Висновки. Існує багато визначень героя та героїзму, однак майже всі вони сходяться у тому, що герой – це виняткова особистість, яка вирізняється поміж інших людей. Підтвердження такої думки ми знаходимо у Германа Гессе, який вважає, що «кожен, хто простує у житті власною дорогою, – герой. Кожен, хто здійснює те, на що здатен, – герой» [1, с. 90]. Схожу ідею знаходимо у Ромена Роллана: «Герой – це той, хто робить те, що може. Інші цього не роблять» [1, с. 89]. Отже проблема винятковості постійно супроводжує проблему героїзму. Це завжди пов'язано із протиставленням героїчної особистості загальній, невинятковій, масі людей, тобто «натовпу». У ХХ столітті герої виборюють право на власне «Я» у цього натовпу, у суспільства.

Таким чином, можна побачити, що категорія героїчного не була незмінною впродовж століть. Вона еволюціонувала, змінювалася відповідно конкретно-історичних обставин.

Література:

1. Антологія афоризмів/Упор. Л. П. Олексієнко. – Д.: «Вид-во Сталкер», 2004. – 704 с.
2. *Борев Ю.* Естетика. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1988. – 496 с.
3. *Голомиток И.* Тоталитарное искусство. – М.: Галарт, 1994. – 296 с.
4. *Гончаренко С.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. – Т. 1. – М.: Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – 684 с.
6. *Каган М. С.* Лекции по марксистско-ленинской эстетике. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. – 768 с.
7. *Кант И.* Сочинения в 6 т. – Т. 5. – М.: Мысль, 1966. – 566 с.
8. *Киященко Н. И.* Героическое как категория эстетики//Эстетика: Категории и искусство. – М.: Искусство, 1965. – С.88-107.
9. *Крюковский Н. И.* Основные эстетические категории. Опыт. Систематизации. – Минск: БГУ, 1974. – 288 с.
10. *Мовчан В. С.* Героическое как предмет эстетического анализа: Автореф. дис...д-ра филос. наук: 09.00.04/АН УССР. Ин-т философии. – К., 1988. – 29 с.
11. Тоталитаризм в Европе XX века. – М.: «Памятники исторической мысли», 1996. – 540 с.
12. Философский энциклопедический словарь/Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 840 с.